

Baard Borge, høyskolelektor i statsvitenskap ved Høgskolen i Harstad, går i rette med den gjengse oppfatning at det norske rettsoppgjøret etter andre verdenskrig var så rettferdig. Han hevder

at det var klare forskjeller avhengig av sosiale lag, yrkesgrupper og hvor i landet de dømte bodde.

AV BAARD BORGE

Bergens Tidende
23/9-95

Var rettsoppgjøret rettferdig?

I juli måned 1945 satt 14.000 nordmenn fengslet, mistenkt for å ha gitt «...fienden bistand i råd eller dåd» under den tyske okkupasjonen. Senere sank antallet fengslede, helt til den siste landssvikdømte ble løslatt i 1957. Under rettsoppgjøret ble nesten 93.000 norske statsborgere tiltalt for landssvik, og det rettslige oppgjøret i Norge ble dermed Europas mest omfattende. 49.000 ble idømt straff, resten ble frifunnet eller sakene deres endte med henleggelse. Ved 50-årsminnet for oppgjøret med nordmennene som hadde stått på «feil side» er det på tide å spørre om rettsoppgjøret virkelig var så rettferdig som noen historikere og enkelte av krigens seierherrer har hevdet.

Når frigjøringsjubileet er overstått, er tiden kommet for å se nærmere på og analysere det norske oppgjøret, som startet umiddelbart etter 8. mai 1945, og varte helt til begynnelsen av 1950-tallet. Tatt i betraktning oppgjørets omfang, og den samfunnsmessige betydningen det hadde, er vårt rettsoppgjør hittil blitt merkelig lite studert. Det er huller i vår kunnskap om hvordan oppgjøret faktisk ble gjennomført, selv om en rekke antakelser flourer i litteraturen.

Det foreligger riktignok en omfattende litteratur om oppgjøret, men litteraturen består stort sett av subjektive fremstillinger; debattbøker skrevet av personer som selv var part

Rettsoppgjørets frontfigur Vidkun Quisling under varetektsfengsling i Oslo Tinghus.

i oppgjøret – enten på anklagersiden, eller på tiltalebenken. Representantene for anklagersiden reiser i regelen få innspillene i 1965 oppgjøret. Disse de dømte frakjenner det enhver legitimitet. Det finnes derimot færre analyser av oppgjørets forløp og virkninger. Fra de landssvikdømtes rekke har mange kritisert oppgjøret ofte på dets juridiske grunnlag, men også utenforstående har vært kritiske, blant dem flere framtrede jurister. Undersøkelser viser dessuten at mange av juristene som deltok under oppgjøret var uenige i måten det ble gjennomført på.

Den mest kjente oversiktsboken om rettsoppgjøret er Johs. Andenæs' «Det vanskelige oppgjøret», som kom i 1979. Andenæs var selv en sentral person på anklagersiden under rettsoppgjøret, blant annet som dommer i Høyesterett i 1946. Selv om han i boken bare er forsiktig positiv i sin totalvurdering av oppgjøret, sitter en som leser likevel igjen med et inntrykk av at han mener oppgjøret var godt administrert og gjennomført av fremragende advokater og dommere.

Det er lett å si seg enig med Andenæs når han slår fast at etterkrigsgenerasjonen «...vil kunne se på okkupasjonen og rettsoppgjøret med mer av kjølig objektivitet enn vi som selv har gjennomlevd denne tid er i stand til».

Forstår vi rettferdighet som likhet for loven, kan det synes som om oppgjøret på mange vis ikke var rettferdig

Når yngre historikere og samfunnsvitene skal ta oppgjøret opp til analyse og en ny kritisk vurdering, vil et hovedspørsmål være om det var et rettferdig prosess. Forstår vi rettferdighet som likhet for loven, kan det synes som om oppgjøret på mange vis ikke var rettferdig.

Hvilke omstendigheter kan ha bidratt til dette? Vi kan for det første anta at selve omfanget av det rettslige oppgjøret gjorde at det ikke ble likhet for loven. Oppgjøret involverte så mange ulike anklagere, forsvarere og dommere, og tok i tillegg så lang tid, at dommene umulig kunne bli like. Samme forseelse ble altså ulikt straffet. Tidlig dømte fikk sannsynligvis strengere straffer enn de som ble dømt senere under oppgjøret, fordi gemytten i opinionen kjølnet etter hvert, og domstolens praksis ble mindre streng enn den hadde vært høsten 1945.

Jeg skal her gå nærmere inn på tre sider ved de dommene som falt under rettsoppgjøret; dommene varierte regionalt, yrkesgrupper ble forskjellsbehandlet og oppgjøret rammet sosiale lag med ulik tyngde.

Dommene var trolig hardere i byene enn på bygdene og hardere på Vestlandet enn på Østlandet

Domstolens praksis varierte sannsynligvis regionalt, det vil si mellom by og bygd, og mellom landsdelene. Om dette har vi foreløpig ingen sikker kunnskap, men to tendenser virker sannsynlige; dommene var trolig hardere i byene enn på bygdene og videre hardere på Vestlandet enn på Østlandet.

På små steder var det et tett, sosialt nettverk som gjorde det vanskelig å straffe lokale NS-folk på hardest mulig måte. Under oppgjøret på bygdene gikk mange i forbønn for de tiltalte, det gjaldt å få oppgjøret overstått slik at en igjen kunne leve sammen. NS-folkene var tross alt jøsingenes naboer, venner eller slektninger, og de skulle integreres i lokalsamfunnet igjen.

Byene hadde et mindre tett nettverk. Den sosiale kontrollen var svakere enn på mindre steder, noe som gjorde det lettere å finne personer som hadde motsetninger i byene under okkupasjonen. Samtidig er de fleste norske byene, med unntak av Oslo, små og gjennomskiktige nok til at «alle» visste hvem kollaboratørene var, uten at det sosiale miljøet var tett nok til å virke formildende under oppgjøret. Ble dommene derfor hardere i Bergen, Stavanger og Trondheim enn i distriktene?

Vi kan også anta at dommene ble hardere i de delene av landet der motsetningene mellom NS og andre hadde vært store, og mildere der motsetningene var mindre. Det som oftest forklarer styrken i motsetningene lokalt under okkupasjonen er oppslutningen om NS; jo færre medlemmer i et område desto større motsetninger. Partiet sto svakest på Vestlandet, mens oppslutningen var størst i det østlige Norge. På bakgrunn av dette kan det være grunn til å tro at domstolens praksis ble strengere på Vestlandet enn øst for langfjellene. Forskjellen mellom øst og vest viste seg også etter oppgjøret, ved at tidligere landssvikdømte trolig lettere ble re-integrert på Østlandet.

Den vanligste tiltaleposten under rettsoppgjøret var medlemskap i *Nasjonal Samling* (NS). For 26.000 personer var dette også det eneste de ble tiltalt for. Straffereaksjonen mot de såkalt passive NS-medlemmene ble imidlertid ikke lik, den var avhengig av hvilken yrkesgruppe de tilhørte og hvilket stillingsnivå de befant seg på.

Sammenlikner vi ulike yrkesgruppers holdning under okkupasjonen, er det store forskjeller i oppslutningen om partiet NS. Politietaten (42%), lensmannsetaten, offiserene og juristene peker seg ut som mest NS-vennlige, mens lærere, prester og helsepersonell hadde langt lavere andeler NS-medlemmer. Mønsteret i rettsoppgjøret synes å være at straffen ble omvendt proporsjonal med antall anklagere fra hver enkelt gruppe. Jo større andel NS-medlemmer i gruppen, desto mildere straff, og jo færre NS-medlemmer, desto hardere straff.

I yrkesgrupper med få NS-medlemmer kunne medlemmene behandles som avvikere det var lett å ta avstand fra og fordømme. Det synes samtidig som om straffen ble særlig streng i yrkesgrupper der NS-medlemskap ble sett som et brudd med selve yrkesetikken, for eksempel blant leger, prester og lærere. Alle de nevnte tre gruppene kjennetegnes ved at deres yrkesorganisasjoner engasjerte seg aktivt for å skjerpe straffen. *Lægeføreningen* krevde for eksempel hardere straffer for sine egne «frafalne». I politiet inntok etterkrigslederne den stikk motsatte holdningen; det gjaldt å bli ferdig med oppgjøret snarest mulig, og det i all stillhet, slik at politiets gode navn og rykte kunne gjenopprettes.

En viktig forklaring på forskjellsbehandlingen av yrkesgrupper under oppgjøret er at noen grupper var særlig utsatt for press om å melde seg inn i NS, og de samme gruppene viser da også en større tilbøyelighet til å melde seg inn enn andre. Noen av de særlig utsatte yrkesgruppene ble under oppgjøret mildt behandlet for sitt NS-medlemskap; mange NS-folk i politiet ble gitt påtaleunntak, og fikk til og med vende tilbake til politietaten, etter en intern granskning.

Men prinsippet om *utsatthet* som en formildende omstendighet ble ikke anvendt konsekvent. Sakene mot de offentlige ansatte viser at det i deres tilfelle ikke ble tatt hensyn til deres utsatte posisjon. Offentlige tjenestemenn var generelt utsatt for press fra NS-regimet om å tre inn i det «statsbærende» parti. Et resultat av presset ble 5,6 prosent av alle offentlige funksjonærer medlemmer, mot 2 prosent av befolkningen som helhet. Ikke desto mindre var det under rettsoppgjøret *straffeskjerpene* å ha vært offentlig tjenestemann og NS-medlem. Holdningen ble begrunnet med at en på en måte kunne stille ekstra store krav til lojalitet hos ansatte i stat og kommuner.

Dommenet tok heller ikke hensyn til at utsattheten innen det offentlige også var avhengig av hvor høy stilling en hadde. Embetsmenn var mer utsatt enn funksjonærer, og meldte seg følgelig oftere inn i NS. Likevel ble embetsmennene som regel bedømt strengere enn sine underordnede for NS-medlemskap, fordi en embetsmann i kraft av sin utdanning og posisjon burde visst bedre enn å gi etter for presset fra NS.

Det kan virke som om tiltalte med lav sosial status oftere fikk strengere straffer enn tiltalte som hadde middels høy og høy sosial status

Går vi over til å se på mer alvorlige saker som endte med strenge straffer, det vil si dødsdom eller frihetsstraff, synes det som om oppgjøret her fikk en sosial slagside. Det kan virke som om tiltalte med lav sosial status oftere fikk strengere straffer enn tiltalte som hadde middels og høy sosial status. Årsaken til dette er i så fall at arbeidere hadde lettere enn funksjonærer for å havne inn i «tung», kriminell aktivitet, hvis de først var kommet inn i NS eller i annen form for samarbeid med okkupasjonen.

Arbeidere var i mange tilfeller drevet til samarbeid med okkupasjonen av økonomiske årsaker, for å få arbeid eller høyere sosial status. De kom derfor i et avhengighetsforhold til NS eller tyskerne som gjorde det vanskelig å reservere seg mot press fra overordnede. Personer med lav sosial status kunne lettere enn andre manipuleres, styres og brukes av NS-regimet.

En praktisk årsak til at personer med arbeiderklassebakgrunn oftere enn andre gjorde seg skyldig i voldshandlinger var at de ikke kunne brukes til politiske eller administrative oppgaver innen NS-regimet, til det trengte en folk med utdanning. NS-arbeidere hadde trolig også vanskeligheter for å motstå presset om å melde seg frivillig til fronttjeneste på tysk side. NS-medlemmer med høyere sosial status unngikk ofte fronttjeneste fordi regimet ikke kunne unnvære dem i Norge – og trakk dem ut når de meldte seg frivillig.

Av de 25 nordmennene som ble idømt dødsstraff og henrettet var 22 «håndlangere» i underordnede stillinger innen NS-regimet; det vil si betjenter i det norske *Statpolitiet*, fangevoktere i de tyske serberleirene

eller ansatte i tysk *Sicherheitspolizei*. Bare tre av de henrettede var politiske ledere; Quisling selv, kirke- og undervisningsminister Skancke og innenriksminister Hagelin. En gjennomgang av de øvrige straffesakene avdekker at et flertall av de dødsdømte var ufaglærte arbeidere i 20-årene. Henry Rinnans angiverorganisasjon, som sto i det tyske *Gestapos* tjeneste, besto nesten utelukkende av personer med lav sosial status, inkludert Rinnan selv.

Hva så med de som ga ordre til fangemishandling og henrettelser? Mot embetsmennene i det beryktede *Statpolitiet*'s ledersjikt ble det uten unntak reagert med frihetsstraffer; voldshandlingene begått av deres underordnede lot seg ikke tilbakeføre til lederne. Dette problemet er også kjent fra andre rettslige oppgjør.

Også fengselsstraffen rammet trolig sosialt skjevt. I alt 17.000 nordmenn ble idømt fengselsstraff uten vilkår. Et flertall av de som fikk fengselsstraff hadde båret våpen for nasjonal-socialismen; frontkjempere, stats- og grensepolitifolk, hirdmenn som hadde båret våpen og vakter som hadde mishandlet fanger. Unge menn med liten utdanning var sannsynligvis overrepresentert i alle de nevnte kategorier.

En annen kategori som ble idømt lange fengselsstraffer var de øverste politiske lederne innen NS-regimet, som fikk fra åtte til tyve års fengsel. I denne gruppen hadde de aller fleste høy sosial status, men de fleste av NS-tillitsmenn fikk likevel mildere straffer, med mindre de hadde båret våpen. Kanskje kan vi slutte at det store flertall av funksjonærene som hadde hatt politiske og administrative funksjoner under NS-regimet fikk relativt milde straffer, mens de politiske topplederne og regimets «håndlangere» ble hardest straffet?

Også studier av det økonomiske oppgjøret med krigsprofittørene tyder på at oppgjøret fikk en sosial slagside; de store, veletablerte firmaene slapp lettest unna, mens de små firmaene ble straffet hardest.

Vi kan konkludere med at oppgjøret ikke var rettferdig, ettersom domstolens reaksjon mot den enkelte ikke bare var bestemt av vedkommendes handlinger – den var også avhengig av omstendigheter rundt vedkommendes handlinger under okkupasjonen. Dette var den kanskje viktigste konklusjonen en kunne trekke etter det vitenskapelige seminaret om rettsoppgjøret som ble arrangert av Institutt for sammenliknende politikk og Goethe-Instituttet i Bergen 25.–26. november 1994.

Hvorfor har det vært liten interesse for å analysere oppgjøret? Noe av forklaringen er trolig at det har vært et tabu-område; en har vært redd for at kritiske analyser kunne bli oppfattet som relativisering av de dømtes skyld, eller som kritikk av motstandsbevegelsen. Forskerne har også villig gått å bli tatt til inntekt for de late NS-folkenes egen versjon av det som skjedde under oppgjøret. Til dette er å si at en analytisk tilnærming ikke i seg selv innebærer noen fraskrivelse av skyld og ansvar. Oppgjøret er en altfor viktig begivenhet i norsk etterkrigshistorie til at emnet skal unngå forskningens oppmerksomhet.

Mer inngående studier av rettsoppgjørets gjennomføring kan gi viktige bidrag til vår forståelse av det norske samfunnet og dessuten bidra til å øke kunnskapen om liknende oppgjør internasjonalt. Sammenbruddet i Øst-Europas kommunistregimer har gitt problematikken rundt slike oppgjør ny aktualitet, og i en rekke europeiske land er oppgjør i fortid og nåtid nå blitt gjenstand for forskningsmessig interesse.

Professor Johs. Andenæs drøfter Borges argumentasjon i mandagskronikken i BT.